

<https://doi.org/10.30546/114578.2026.3010.132>

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QEYRİ-OĞUZ ELEMENTLƏRİNİN TƏDQIQINƏ DAİR

Hüsniyyə Əliyeva

filologiya ürə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0001-5587-1909>

husniyye2008@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin formalaşmasında iştirak edən etnik qatlar, xüsusilə oğuz və suvar (sabir) elementləri tədqiq olunur. Azərbaycan dili birbaşa qədim oğuz dili bazasında təşəkkül tapmış, suvar elementləri isə dildə fragmentar və dialekt səviyyəsində qorunmuşdur. Araşdırmada tarixi mənbələr, toponimlər və fonetik inkişaf qanunauyğunluqları təhlil edilərək bir çox qeyri-oğuz hesab edilən linqvistik faktların, əslində, eyni kökdən gələn təkamül mərhələləri olduğu sübut edilir. Həmçinin Azərbaycan dilinin qədim qatlarında türk-monqol müştərəkliyini əks etdirən dini-mifoloji və leksik paralellər işıqlandırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, oğuz-suvar münasibətləri, etnolinqvistik qatlar, tarixi toponimika, fonetik təkamül, ədəbi dilin təşəkkülü.

ON THE STUDY OF NON-OGHUZ ELEMENTS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Husniyya Aliyeva

Baku Slavik Univesity

Abstract

The article examines the ethnic layers involved in the formation of the Azerbaijani language, particularly the ghuz and Suvar (Sabir) elements. The author notes that while the Azerbaijani language directly emerged from the ancient Oghuz language base, Suvar elements have been preserved in the language only fragmentarily and at the dialect level. By analyzing historical sources, toponyms, and patterns of phonetic development, the study proves that many linguistic facts previously considered non-Oghuz are, in fact, stages of evolution from the same root. Additionally, the article highlights religious-

mythological and lexical parallels reflecting the turko-mongol commonality in the ancient layers of the Azerbaijani language.

Key words: Azerbaijani language, oghuz-Suvar relations, ethnolinguistic layers, historical toponymy, phonetic evolution. formation of literary language.

К ИССЛЕДОВАНИЮ НЕОГУЗСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Гусния Алиева

Бакинский славянский университет

Резюме

В статье исследуются этнические пласты, участвовавшие в формировании азербайджанского языка, в частности огузские и суварские (сабирские) элементы. Азербайджанский язык сформировался непосредственно на базе древнего огузского языка, в то время как суварские элементы сохранились в языке лишь фрагментарно и на уровне диалектов. Путем анализа исторических источников, топонимов и закономерностей фонетического развития доказывается, что многие лингвистические факты, считавшиеся неогузскими, на самом деле являются этапами эволюции одного корня. Также в статье освещаются религиозно-мифологические и лексические параллели, отражающие тюрко-монгольскую общность в древних пластах азербайджанского языка.

Ключевые слова: азербайджанский язык, огузо-суварские отношения, этнолингвистические пласты, историческая топонимика, фонетическая эволюция, формирование литературного языка.

Giriş/Introduction

Tarixi mənbələrdə xalq və tayfa adları kimi təqdim olunan söz-terminlərin bir qismi, əslində, etnik məna deyil, inzibati-toponimik xarakter daşıyır. Məsələn, M. Kaşğari “*maçinlilərin və çinlilərin əlahiddə dilləri olsa da, şəhərlilər türkcəni yaxşı bilirlər*” deyəndə [Кошгарий, 1960:65], təbii ki, maçinli və çinlilərin türkdilli etnoslar olduğunu söyləmir. Məlum olur ki, həmin ərazilərdə türklər də məskunlaşmışdır və üstəlik siyasi hakimiyyət onların əlində olmuşdur. Bu səbəbdən türk dili dövlət dili statusu daşımış və şəhər əhalisi onu yaxşı mənimsəmişdir. Burada artıq ədəbi dildən söhbət gedir: şəhərlərdə sənətkarlar, əsnaflar, ziyalılar yaşayırdılar və onlar dövlət dilini bilməli idilər. Hətta sonrakı sözləri ilə M. Kaşğari bu mətləbi bir az da aydınlaşdırır: “*Bizlərlə yazışmaları türkcədir*”. Təbii ki, ümumi yazışma vasitəsi ədəbi dildir. Burada da

analoji məzmun vardır: “...cumulların dilləri əlahiddədir, türkcəni də bilirlər” [Комгарий, 1960:66]. Türkoloq cumulların yaşadığı yeri, orada türklərlə yanaşı, müxtəlif etnosların da yaşadığını nəzərdə tutur. Bu, indiki abşeronlular, şirvanlılar, qarabağlılar və s. kimi anlaşıla bilər. “*Qay, yabaqu, tatar, basmil qəbilələrinin hər birinin dili özünəməxsusdur. Bununla belə, türkcəni də bilirlər*”. M.Kaşğarının bu fikrini belə başa düşmək gərəkdir: ola bilər ki, bu qəbilələr türklər tərəfindən assimilyasiya olunurmuş, lakin hələ proses davam edirmiş. Digər mülahizə: ola bilər ki, həmin qəbilələr hələ öz kök dillərində – dialektdə danışmışlar, həm də türkcə, yəni ədəbi dildə ünsiyyət saxlamışlar. İkinci mülahizə burada daha çox özünü doğruldur: “*Uyğurların dilləri türkcədir, lakin özləri bir-biriləri ilə danışarkən başqa dilləri də var*” [Комгарий, 1960:65]. Yəni uyğurlar geniş dairələrdə türkcə – ədəbi dildə, yerlərdə, öz aralarında isə dialekt danışmaq səviyyəsində, loru nitqlə ünsiyyət saxlayırlar. Burada isə türkcə məhz ailə dili (türksistemli dillər) mənasındadır: “*Qırğız, qırçaq, oğuz, yağma, çigil, iğraq, caruq dilləri ancaq türkcədir*” [Комгарий, 1960:66].

Göründüyü kimi, təkcə M.Kaşğarının kontekstində “türkcə” (və ya türklər) termini bir neçə mənada işlənir. “Divan”da “türkcə”ni beş mənaya yozmaq olar. Bunlardan üçü işlək kontekstdir: 1) türksistemli dil; 2. xalq (türk) dili; 3. ədəbi türkcə. İki məhduddür.

1. Təmiz, ilkin türkcə (məsələn, yəqin, yağma və toxsi dillərini “türk dillərinin ən doğrusu” adlandıranda M.Kaşğari bu cəhəti nəzərdə tutur; görünür, bunlar tayfa dilləridir, başqaları ilə qarışmayıb);

2. M.Kaşğari üçün yaxın olan Kaşğar və Balasaqun türklərinin dili (ümumiyyətlə, sonrakı əsrlərdə də müəlliflərin-mütəxəssislərin öz ana dillərinin başqa türk dilləri ilə müqayisədə türk dili adlandırması ənənəyə çevrilmişdi). Bu da faktıdır ki, “türk” və “oğuz” terminləri daha çoxmənalıdır. Bunlar çox hallarda bir-birini əvəz edir. Xüsusilə türk dillərini göstərən etnonimlər arasında “türk”dən başqa, yalnız “oğuz” müəyyən dövrlərdə bu ailənin ümumi adı kimi işlənmək səviyyəsinə qalxır. Məlum olduğu kimi, bir müddət (məsələn, VIII əsrdə) “türk” etnonimi işlənməkdən dayanır [Бартольд, 1963:553]. Hətta V.V.Bartolda görə, “*türk*” siyasi, “*oğuz*” etnoqrafik termdir [Бартольд, 1963:553]. Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyat, folklor səviyyəsində işlədilən “Oğuznamə” terminində də etnonim ümumi ailə sistemi mənasına uyğun gəlir: oğuznamələrin dili bir-birindən sərt şəkildə fərqlənir. Lakin bu vəziyyət müvəqqəti xarakter daşıya

bilərdi. Xüsusilə V əsrdə Türküt dövlətinin yaranmasından sonra və məhz onunla bağlı “türk” sözü siyasi mənə çərçivəsində işlədilər bilərdi. Son dövr araşdırmaları qətiyyətlə təsdiq edir ki, “türk” sözü tarixin daha dərinlərinə gedir və məhz etnoqrafik termindir. M.Kaşğarının, F.Rəşidəddinin, Əbülqazinin, Ə.Nəvainin, hətta N.Y.Marrın yazılarına görə də Nuhun övladlarından biri kimi Türk daha ilkindir. Və bu mənada ailənin adının türk termini ilə qəbulu özünü tamam doğruldu. Oğuz isə bütün semantik genişliyi və qədimliyi ilə yanaşı, onun qollarından biridir. Həm də bu qollar süni şəkildə çoxaldılmışdır. Oğuz fiziki-bioloji baxımdan da Türkün iki əsas qolundan biri olmaqla yanaşı, həm də onların içərisində ən böyük və qüdrətli olanıdır. Hesab edirik ki, türk dillərinin yalnız iki qrupu vardır: oğuz qrupu, suvar (sabit) qrupu. Suvar qrupuna N.A.Baskakovun təsnifində bulqar qrupu adına verilən dillər daxildir: qədim bulqar və xəzər, müasir çuvaş dilləri [Баскаков, 1960:104-115]. Əslində, “bulqar” Bulqar dövlətinin və “xəzər” Xəzər xaqanlığının adı ilə bağlı siyasi termindir və buna görə də onları sabir (suvar) dili adlandırmaq etnik məzmununa daha uyğundur. Həm də, əslində, bunlar da təmiz tayfa dilləri olmamışdır. Məsələn, xəzər dilindən yadigar qalan cəmi bir neçə onomastik sözdə xeyli oğuz elementi vardır. Suvar və oğuz qrupları türk-monqol bütövlüyünün parçalanması prosesində tədricən fərqlənməyə başlamışdır. Məsələn, fonetik cəhətdən ən güclü diferensial fakt olan *ts* səsi suvar (xəzər) dilinə həmin birlik dövründən pay düşmüşdür. Monqol dili üçün səciyyəvi olan bu səs türk dillərindən məhz suvar qrupu üçün kök atmışdır (hazırda çuvaş dili üçün də tipikdir). Qalan dillərin hamısı oğuz qrupuna daxildir. Bu qrupdan dillərdə elə faktlar da var ki, ilk baxışda bunlar çox yad görünür və sanki ayrı-ayrı tayfaların dilidir. Halbuki bunlar eyni dilin morfoloji və ya fonetik inkişaf silsiləsində müxtəlif mərhələlərin məhsuludur. Məsələn, karluq adlanan dillər üçün ən tipik morfoloji əlamətlərdən biri oğuzlardakı *-an* əvəzinə işlənən *-qan* şəkilçisidir. Halbuki *-qan* oğuz dillərinin öz qədim xüsusiyyətidir, *alqan* və *alan* etimoloji cəhətdən bir paradıqmadır. Bu şəkilçi dilimizdə *çalış+qan*, *yata+ğan* və s. kimi formalarla qorunub saxlanılır:

Elə gözəl var bunların içində,
Ələ düşməz hərgiz Çinü-Maçində.
Söyləgən, oynayan, dürüst biçimdə
Bəzəyi, libası, hayıf ki, yoxdur (M.P.Vaqif).

O ki qaldı qarluq qrupunda həmin morfemin zaman şəkilçisi kimi çıxışına, burada da qeyri-adi heç nə yoxdur: feili sifət şəkilçilərinin zaman və şəkil əlamətlərinə keçməsi məlum tipik hadisədir. Məsələn, *-qan* feili sifət

şəkilçisi bir qrup dillərdə keçmiş, *-acaq* feili sifət şəkilçisi isə başqalarında gələcək zaman şəkilçisi kimi işlənir. Yəni morfoloji modelin semantik istiqaməti eynidir və ya qrammatik semantikanın etimoloji qəlib-kökü birdir: hər iki halda feili sifət şəkilçisi zaman şəkilçisinə çevrilmişdir. Yaxud yenə qarluq adlanan dillərdə sözün sonunda qapalı hecaların tipikliyi (*sarığ//sarıq*) [Баскаков, 1960:171] Azərbaycan dili tarixində də müşahidə olunur.

Və ya qıpçaq adlanan dillər üçün səciyyəvi hesab edilən *ş-s* adi məxrəc inkişafının bir təzahürüdür: $\zeta = t-\zeta$; $\zeta-t$; $\zeta-\zeta$; $\zeta-s$. Bunların bir tayfa dili xüsusiyyətlərinin öz tarixi inkişaf keçidləri kimi qəbul olunmamasının sadə bir səbəbi vardır: türk dillərinin tarixini yaxından başlamaq. Halbuki bu münasibət ümumi fonetik inkişaf qanunauyğunluğunun təhrif olunmasına səbəb olur. Yəni ümumi dilçilik baxımından bu səslərin keçidləri üçün (istər müxtəlif tayfa dillərində, istərsə də bir dilin öz tarixi təkamülündə) uzunmüddətli inkişaf yolu lazımdır.

Qarluq, qıpçaq, bulqar, xəzər və s. adların hamısı etnoqrafik məzmunlu oğuzdan ayrılan siyasi, inzibati, toponimik və başqa qeyri-etnik məzmunlu xüsusiləşmələrdir. Beləliklə, indiki Yakutsk, Qırğızıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan ərazisindəki türk dilləri qədim oğuz dili əsasında formalaşmış dillərdir. Bunların xalq dili kimi inkişafında başqa sistemli dillərlə, suvar tayfaları ilə, monqol dilləri ilə əlaqə nəticəsində spesifik cəhətləri də müəyyənləşmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan dili oğuz-qıpçaq, oğuz-səlcuq deyil, bilavasitə oğuz dili əsasında formalaşmışdır, suvar dillərinin isə izləri müşahidə olunur (əsasən, dialekt səviyyəsindədir). Azərbaycan dilində oğuzca ikiqat struktur təşkil edir. Birinci qat eramızdan əvvəl ən qədim dövrlərdən Azərbaycan dilinin əsasını təşkil edən fonetik, qrammatik xüsusiyyətlər və qədim əsas lüğət fondudur. İkinci qat orta əsrlərdən yaranan, başqa oğuz dilləri ilə yeni əlaqələrin nəticəsində nüfuz edən faktlarla qaynayıb-qarışmanın nəticəsidir. Bu mərhələ özü iki səviyyədə üzə çıxır: 1) təxminən eramızın əvvəllərindən XII əsrə qədərki müddət. Görünür, “Dədə Qorqud”da təsvir olunan oğuzun oğuzla vuruşu məhz bu dövrlərin məhsuludur: dastandakı iç oğuzlar yerli, Azərbaycan oğuzları, dış oğuzlar isə gəlmələrdir. Deməli, boyların bəziləri daha qədimə getsə də, bir qismi həmin dövrdə yaranmışdır. Bu zaman oturaq və gəlmə oğuzların dilləri arasında həm canlı – dil, həm də ədəbi – nitq səviyyəsində əlaqə olmuşdur; 2) XIII-XV əsrlər. Bu mərhələdə azərbaycanlıların digər oğuz dilləri ilə əlaqələri yalnız ədəbi-yazılı müstəvidə baş vermişdir.

İlkin oğuz qatında hətta monqol-türk müştərək elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu, Azərbaycanın qədim dövlət-inzibati adlarında da müşahidə olunur. Məsələn, Avropa mənbələrində “Midiya” fonetik cildinə düşmüş *Mada//Maday* sözünün kökü, N.Y.Marrın sübut etdiyi kimi, *maq//mağ*-dır [Dəmirçizadə, 1968:15]. Şərq mənbələri isə bu ölkənin adını *Makta* kimi çəkir ki, *maq* başlanğıcı burada aydın görünür. Qədim və müasir türk (*mağa/mağay-/mağ/muğa/buq*) və monqol dillərində (*moqoy*) həmin söz “ilan” mənasında işlənir [Манжигеев, 1978:57]. Burada maraqlı məqam təkcə sözün türk və monqol dillərindəki leksik-semantik uyğunluğu deyil, həm də mifoloji, dini-inam məzmununun eyniliyidir. N.Y.Marr ilanı (*mağ*) midiyalıların totemi hesab edir. Bu sözə monqol şaman terminlərində də rast gəlinir [Манжигеев, 1978:13]. Həm də bu söz xüsusi təşkil etmir, ümumiyyətlə, qədimdən hər iki mənbədə başqa dini mifoloji söz-anlayışların da müştərəkliyi müşahidə olunur: *tanrı*, *tamu damu* (cəhənnəm) – qədim Azərbaycan sözləri; *tama* (cəhənnəm), *tenqeri* (göy) – monqol şaman terminləri [Манжигеев, 1978:38].

Eyni vəziyyəti *alban* sözü ilə də bağlı görürük. Bu söz himayəçi ruh-ruhlar birliyi məzmunu ilə buryat şaman termini kimi işlənmişdir; sözün şaman termini kimi sehrkar, cadulu (ruh) mənası da vardır. Buryatların albanay şaman adətinə görə, müxtəlif yaşlı oğlanlar himayəçi ruhlara qurban verilirmiş. Həmin adət Albaniyada da olmuşdur [Мамедов, 1977:47].

Bu halda Azərbaycanın hər iki hissəsinin adının yaranmasındakı tipoloji uyğunluq diqqəti çəkir: həm *Midiya*, həm də *Albaniya* sözlərinin ilkin semantikasında qədim dini-mifoloji anlayış durur. Bu hər iki ərazidəki etnosların genoloji (hər iki söz türk-monqol mənşəlidir) və dini baxış birliyini təsdiqləyir. Hər iki adın başqa şərhində yenə tipoloji-semantik uyğunluq müşahidə olunur: “alban” sözü *al* (uca, yüksəklik) + *ban* (yer, məkan) hissələrinə ayrılır [Dəmirçizadə, 1968:21-22]. Beləliklə, *Albaniya* və *Ağvan* “uca, yüksəkdə yerləşən ölkə” mənalarına gəlir. İş burasındadır ki, *Atropaten* toponimi də eyni morfoloji və semantik şərhə malikdir: *Atur* (dağlıq, yüksəklik), müasir şivələrdə: *dahar* + *paten* (elamca: məkan, ölkə) [Дьяконов, 1967:108]. Deməli, *Aturpaten* (*Atropaten*) toponimi də “uca yer”, “yüksəklikdə yerləşən ölkə” mənasını verir. Professor Ə.Dəmirçizadənin həmin toponimin birinci hissəsini *atar/antar* (göy, atəş, ilahi) hissəsinə ayırması da bu ölkənin qədimdən Odlar yurdu adlanması ilə özünü doğrulda bilər [Dəmirçizadə, 1968:21]. Lakin bu halda da ikinci hissə – “paten”, qeyd edildiyi kimi, “məkan” mənasında qavranılmalıdır. Bu da maraqlıdır ki, “elam” sözünün də mənasında “uca, yüksək” məzmunu var [Дьяконов, 1967:85]. Bəlkə, bütün bu toponimlərin mənası fiziki-coğrafi yox, mənəvi-şöhrət, ad-san məqamında götürülmüşdür.

Bəlkə, bu ölkələrin hamısı alçaqda, düzənlikdə yerləşən hansısa məşhur bir ölkə ilə müqayisədə belə adlandırılmışdır. Və ya biz bütün bu toponimlərin həmin ölkələrin paytaxtlarının adı ilə bağlı olub-olmamasını nədən bilirik? Axı həmişə paytaxtlar yüksəkdə, qala qurmaq imkanı olan yerlərdə salınmışdır. Təsadüfi deyil ki, həmin söz-terminlər indi də ölkəmizin müxtəlif yerlərində yüksəklikdə yerləşən yaşayış yerlərinin adı kimi yaşayır: *Alpan*, *Alpout*, *Adur* (Qubada kənd adları), *Maxta* (Naxçıvanda kənd adı), *Ağvanlar* (Şəkidə məhəllə adı) və s.

Qədim türk-oğuz qatı bir sıra toponimlərin müasir mənasında və qədim fonetik cildində xüsusilə nəzərə çarpır. Bunların içərisində eramızdan 70 min il əvvəl məskun yerlərin adı olan *Azıx* və *Tağlar* toponimləri çox qiymətlidir [Hüseynov, 1973:40].

Zənnimizcə, Monqolustandakı qədim Bişbalıq şəhəri [Бартольд, 1963:557] və Azərbaycandakı *Balıqyurd*, *Balıqyeri*, *Xarababalıq* toponimlərindəki *balıq* (şəhər) sözü də, Talas çayı üstündəki qədim *Gəncək* şəhəri [Бартольд, 1963:151] və bizdəki *Gəncə* toponimi də qədim türk oğuz leksikasına daxildir. Bu toponim əsasında duran etnosları – gəncəkləri M. Kaşğari türk hesab etmir (Кошгарий, 1960:68). Onun məlumatına görə, gəncəklər tələffüz zamanı bəzi sözlərin əvvəlinə, ortasına və sonuna *h* səsini əlavə edirlər: *hata* (ata), *hana* (ana) və s. Maraqlıdır ki, bu etnosların adı ilə bağlı olan Gəncədə və Gəncəbasarda (Gəncəətrafi yerlərdə) *h* tələffüzü bu gün də geniş yayılmışdır: *harava*, *həlbət*, *haçar*, *sahat*, *əvəlih* və s. Hətta “ki” ədatı əvəzinə “ha” işlənir. Görünür, M. Kaşğari onlarda daha qədim türk-oğuz xüsusiyyətlərinin qorunmasını nəzərə almayıb.

Vətənimizin və dilimizin tarixini yaşadan bir sıra etnotoponimlər nisbətən sonraların – ilk orta əsrlərin məhsuludur: *Bayat*, *Əfşər*, *Kəngərli*, *Quzğun*, *Qıpçaq*, *Xəzər*, *Hundağı*, *Hunlar kəndi*, *Qarqar çayı* və s. Bunlar ilk orta əsrlərdə oğuz antroponimlərinin siyasi, inzibati adlara çevrilib, bir qədər sonra etnonim məqamında sabitləşməsinin nəticəsidir (“Dədə Qorqud” boylarından bir qismini məhz bu yenidən təşəkkül dövrü ilə bağlı hesab etmək olar). Görünür, e. ə. başlayıb, eramızın ilk əsrlərində də davam edən hun yürüşləri və V əsrdən Türküt imperiyası ilə bağlı ərazimizə dəfələrlə gələn Orta Asiya oğuzlarının da bu yeni qruplaşmalara təsiri olmuşdur. Həmin dövrün hun-oğuz leksikonu müasir toponimlərimizdə qalmaqdadır. Məsələn: *Buduq* (xalq, camaat), *Ağyazıbuduq* (böyük + çöl + xalq), *Qarayazı* (böyük + çöl) və s. Bu da maraqlıdır ki, ilk orta əsrlər oğuz leksikası kimi cənub və qərb dialektlərində *Yazılar* (çöl + cəm şəkilçisi), *Qarayazı* (böyük + çöl), şimal və şərq dialektlərində isə *Ağyazı* (böyük + çöl) toponimi işlənir. Deməli, «böyük» mənası müxtəlif dialektlərimizdə fərqli sözlərlə (*qara* və *ağ*) verilmişdir

(cənubda *Qaradağ*, *Qarabağ* (böyük dağ, böyük bağ), şimal və şərqdə Albaniya dövlətinin yerləşdiyi ərazidə *Ağvan* toponimləri). Hər iki dialekt qrupunda “yazı” (çöl) sözünün müştərəkliyi isə həmin dövrdə ümumi leksikanın və variantların mövcudluğuna dəlalət edir ki, bu da artıq xalq dilinin əlamətidir.

Qərb qrupu dialektlərimizdə “mal-qara saxlanan daldalanacaq”, “koma”, “xırda yaşayış yeri” mənasında işlənən *xalxal* sözü eramızın əvvəllərində hunlar tərəfindən tikilən Xalxal şəhərinin adı ilə bağlıdır. Albaniya çarının qısqıqatəğahının yerləşdiyi bu şəhər Gürcüstan sərhədlərinə yaxın idi [Мамедов, 1977:23] ki, bu da Qazax tərəflərə – həmin sözün işləndiyi dialekt zonasına düşür.

Orta əsrlər oğuz semantikasi qədim oğuz morfolojiyasını aşkarlamağa imkan verir. Məsələn, orta əsrlərdə “oğul” sözü övlad mənasında (həm oğlan, həm qız) işlənir. Yaşayan bu ilkin semantika sözdə daşlaşan morfolojiyanın donunu açır: *oğ* (doğulma, doğma, törəmə) + *ul/lan* (feildən ad yaradan şəkilçi). Birinci element feilliyini və derivat sistemini bizə açır: *ög* + *ey*, *ek* + *iz*, *Oq* + *tay*, *Ög-/Oq-/Ok* + *batan* (Midiyanın qədim mərkəzi); ikinci element *-ul*, *-lan* şəkilçilərinin qədimliyini təsdiqləyir (hesab etmək olar ki, *doğ* feili də həmin derivat sistemə düşür).

Azərbaycan dilindəki ən qədim oğuz qatı fonetik faktlarda daha güclü qalır. Bu fonetik təkamül bəzən o səviyyəyə çatır ki, leksik-semantik qavrayışla nəticələnir; fonetik təkamül semantik pərdənin altında qalır, o pərdəni yalnız etimoloji təhlillə üzə çıxarmaq mümkün olur. Məsələn, “devirmək” və «çevirmək» kimi sinonim sözləri götürsək, burada sadəcə *d-ç* məxrəc ayrılmasının baş verdiyini görürük (dialektlərdəki *diş-çiş*; *duş-tüş-çuş*). Hətta bu derivat sistemində “çevrə” və “devrə” paralelləri daha uzaq görünür. Məlum olduğu kimi, *-ə* şəkilçisi feilə artırılaraq isim düzəldir, feil isə milli söz olmalıdır. Deməli, həmin söz, əslində, “devrə” olmalıdır (məhz bu vəziyyətdə “çevrə” sözü ilə əlaqəni qavramaq asanlaşır). Amma söz elə fonetik cildə salınıb ki, sanki *-ə* şəkilçisi ərəbmənşəli “dövr” sözünə qoşulub (bu, sırf ədəbi dil təsiridir). “Dövrə vurmaq”, “dövr eləmək” ifadələri də məhz həmin “qələti-məşhur” üzərində durur. Burada, görünür, “dairə” sözü ilə assosiasiya nəzərdə tutulur. Halbuki bu derivatların *d-ç* fonetik xətti üzərində duran öz türkmənşəli sistemi vardır (“dəyirmi” sözü də ora daxildir).

Qədim oğuz qatının mövcudluğunu göstərən fonetik faktlardan bir neçəsinə nəzər salmaq.

Ç-s; *çis* (kin) – sis. Bu səs uyğunluğunu bir qədər genişləndirmək də olar; *çiskin*, *çiləmək* (damcı) sözlərinin kökü olan *-çi* (şeh, nəm) orta əsrlərə qədər Azərbaycan dilində müstəqil işlənmişdir. Məsələn: ... ol düzölmüş incilər

sübh dəm vaxtında düşmüş *çimi*, ya dərdənmidür (İ.Nəsimi). Müasir dilimizdəki *islanmaq* feilinin ilkin kökü *is-*, əslində, onun metatezası və *ç-s* xəttinə düşən şəkildir.

Ş-s. Azərbaycan dilində bu səs uyğunluğunun bir şivədə (Cəbrayıl rayonunun Sirik kənd şivəsi) sistem halında təzahürü mövcuddur: *qas* (qaş), *das* (daş), *asıx* (aşıq) və s. Bundan başqa, ayrı-ayrı sözlərdə də görünür: *şillə – sillə*, *şapalaq – sapalaq*, *şunqar – sunqar*, *Şəki – Saki*, *Şabran – Sabiran*; *ç-ş*: *çaşqın – şaşqın*.

Əslində, bunların hamısı *ç-t-ş-s* silsilə inkişafının müxtəlif mərhələlərdə işlək olmuş təzahürlərinin qalıqlarıdır.

D-z-y. Şivədə (Cəbrayılın Sirik şivəsində) sistem halında: *zan* – yan, *zaxsı* – yaxşı. Bunun ən qədim və ən tipik nümunəsi, qeyd edildiyi kimi, *Azıx* mağarasının adıdır. Həmçinin: *addım* («adaq»dan) – *ayaq*. D-z məxrəc əlaqəsi türk antropoloji genində haradasa gizlənib müasir dialektlərimizdə birdən iki alınma sözdə zühur edir: *mədə – məzə*, *murad – muraz*. İndi dilimizdəki “adına” (cümə axşamı) sözünün tarixən dilimizdə “ayna” şəklində işlənməsi də (məsələn, “Dədə Qorqud”da) qədim d-y əlaqəsini təsdiq edir. Hesab etmək olar ki, belə qədim türk səs qanunlarına “uyan” sözlər (*muraz*, *ayna* və s.) ən qədim alınmalardır, ilk mənimsəmələrdəndir. Bəzən qədim nadir hadisə alınma sözdə məharətlə gizlənir. Məsələn, “vərdis” sözü Cəbrayıl şivəsində “vərgiş” kimi səslənir: *d-g*, əslində, qeyri-təbii görünür. Lakin məxrəclərin silsiləvi əlaqəsi bunu təbiiləşdirir: *g-k-ç-t*. *G* gəlib *t* həddinə çatanda daha *d-t* ünsiyyəti adıləşir. A.Tahirzadə qeyd edir ki, *-qax*, *-çax* şəkildələrində geneoloji ümumilik mövcuddur və bunun üçün yuxarıdakı silsilədə *g* məxrəcini qalınlaşdırmaq kifayətdir: *-q/g -d/k -c/ç -d/t* [Тагирзаде, 1983:64]. Və ya Abşeron şivələrində “vaxtsiz, yersiz” mənasında *xoruzbiyəndam* sözü işlənir (farscası *xoruzbihəngom*). Burada da *d-q* uyğunluğu müşahidə olunur.

C-y. Bu səs uyğunluğu türk dillərinin etnik və tarixi mərhələ ayrılımları üçün çox tipik sayılmışdır. M.Kaşğariyə və başqa mənbələrə əsasən, V.V.Bartold, L.A.Qumilyov, Z.M.Bünyadov və başqa tarixçilər *yabqu/cabqu* titul-sözünü tarixi möhür-ələmət kimi xatırladırlar. Bu səs uyğunluğu donmuş halda sözün leksik-semantik içinin sabit örtüyü kimi bu gün də görünür: *cırmaq* (*cırıq*, *cızmaq*, *curum-cığır*) – *yarmaq* (*yarıq*, *yırtıq*, *yarğan*). Toponimik ədəbiyyatlarda doğru olaraq Zaqatalanın Car kəndinin adını «yer» sözü ilə əlaqələndirirlər. Həmçinin *Biləcər* toponimindəki *cər* elementi də o kökdəndir. Yəqin ki, Xəzər dövlətinin mühüm şəhərlərindən hesab edilən Bələncər “bələn” və “cər” hissələrindən ibarətdir (Плетнева, 1976:26). Birinci hissə “bilə” (əvəzlik, həmçinin birgəlik məzmunu verən *ilə* qoşmasının müstəqil söz kök-

başlanğıcı), “bəlli” (tanınmış) və “bələn/balan” (“bala” sözünün qədim şəkli) sözlərindən biri ola bilər və hər birinin olması türk toponim yaradıcılığının semantik və morfoloji tipologiyasına görə mümkündür; ikinci element *cər* “*cər/yer*” sözüdür. *Kəlbəcər* toponiminin son hecası da odur.

C-z. Bu gün bu səs uyğunluğunun da şivədə (Cəbrayıl rayonunun Sirik kənd şivəsində) sistem fəaliyyəti mövcuddur: *zan* – can. Kəlbəcərdəki *Zar* və Zaqataladakı *Car* toponimlərində *c-z* əlaqəsini görmək olar (hər ikisi üçün yer əlaqəsi). Müasir dilimizdə: *əmcək* – *əmzik*, *damcılatmaq* – *damızmaq/damzımaq* və s.

D-y: dərə-yarğan. *D-c:* dırnaq-cırmaq/caynaq. Bütün bu səs uyğunluqları *d-z-y-c-r* inkişaf xəttidir: *dərə* – *dərin* (*-in* şəkilçisi hal, vəziyyət – zərf bildirən, türkooloji ədəbiyyatda instrumental adlandırılan halın əlaməti) – *yarıq* – *cırıq* – *cızıq*, *yer* – *cər* – *zar* – (*dər*).

Belə paralellərdə eyni dilin müxtəlif yaşlarda olarkən, müxtəlif inkişaf mərhələlərini keçərkən məxrəc təkamülündən kənara çıxmasının bir səbəbi də sözün semantikasından bağlı olmuşdur. Məsələn, *x-q* inkişafına görə, *xatun* sözü *qadın* sözünün tərkibinə aid edilir, eyni zamanda bu variant eyni əsas üzərində başqa incə mənalar: ağayanlıq, kamallıq, rütbə və bacarıq çaları ilə zənginləşərək sonralar da işlədilmişdir.

Dilin çox qədimlərinə gedən, daşlaşaraq bu günə qalıq halında gəlib çıxan belə arxaik səs uyğunluqlarına başqa səs modelləri üzrə də misallar göstərmək olar. Lakin həmin qədim arxaik səs təkamülü mənzərəsini təsəvvür etmək, zahirən müasir təkamül səviyyəsində əlaqəsiz kimi görünən xalis genetik əlaqələri qavramaq üçün bu nümunələr də kifayətdir. Bütün bu model-silsilələr məxrəc inkişaflarının nəticəsidir. Bunları eyni dilin, bir nöqtədən çıxan təkamülün potensial faktı kimi deyil, yalnız hərəsini bir tayfanın ilkin xüsusiyyəti götürmək o deməkdir ki, ümumiyyətlə bir dilin fəaliyyət dairəsində fonetik dəyişməni qəbul etmirik. Fərz edək ki, bunun hərəsi bir tayfanın (oğuz, qıpçaq, karluq və s.) xüsusiyyətidir. Əgər bu tayfaların bir kökdən çıxmasını qəbul ediriksə (bu, həqiqətən də belədir), yenə o anlama gələr ki, həmin silsilələrdən səs keçidləri müxtəlif inkişaf mərhələlərinin məhsuludur. Deməli, karluq, qıpçaq və s. oğuzun sonrakı ayrılmasıdır. Bu gün karluq, qıpçaq və s. deyiriksə, bu, sırf şərtidir. Bu, türkün ilk ayrılma nöqtəsindən gəlmir, başqa düyümdən başlanır: əvvəlini oğuz buğumundan götürür (deməli, neçəncilik oğuzun neçənciliyindən asılıdır – oğuz türkdən sonrakı neçənci nöqtə-düyümdür). Oğuzdan əvvəlki düyümdə oğuz və suvar qolları ayrılıb.

Türkdən oğuzun ayrılması zamanı mövcud faktlara əsasən, indiki qruplardan bir də suvar faktları diferensiasiyaya başlamışdır. Faktlar göstərir ki,

Azərbaycan dilinin hələ qədim kökündə oğuz etnik xüsusiyyətləri durur. Epizodik şəkildə suvar elementlərinə də rast gəlinir. Azərbaycan dilinin şimal-şərq şivələrində *-əd* indiki zaman şəkilçisi, cənub şivələrində *ts* afrikatı (*çay – tsay*) və s. (görünür, karluq qrupu sayılan dillərdəki *-əd* məhz suvar təsiridir. Yaxud başqırd, türkmən dillərindəki dişarası “s” (ingiliscədən *θ* kimi) məhz suvarcadakı “ts” səsinin qalığıdır; “ts” izi türk-monqol birliyi dövründən də qala bilər). Fraqmentar şəkildə Azərbaycan dilinin müxtəlif areallarında hiss olunsa da, suvar xüsusiyyətləri ümumən ölkənin şimal şivələri üçün səciyyəvidir. Yəqin bu zonanın orta əsrlərdə arasıkəsilməz Xəzər yürüşlərinə məruz qalmasının da rolu var. Təkcə Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, türk etnik areallarının cənub qolu oğuz əsəslidir; şimal zonasında, əsasən, suvar zəmini güclüdür. Nümunə üçün *Suvar-sabir* etnonimləri ilə *Sabir* toponimini müqayisə etmək olar. Görəsən, “sever” sözü ilə “suvar”, “Sibir” arasında əlaqə varmı? (“Sibir” Azərbaycan şivələrində “Sivir” şəklində deyilir). Dil elementlərinin yalnız şivə dairələrində məhdudlaşması da göstərir ki, suvarlar Azərbaycan xalqının saykökündə iştirak etməmiş, oğuz etnik kökünə müdaxilə edə bilməmişlər. Bu xüsusiyyətlər ilk orta əsrlərdə gələn sabir, bulqar, xəzər axınları, hücumları ilə bağlıdır. Azərbaycan xalq dili də, ədəbi dili də kökləri daha dərinə gedən yerli etnik kollektivin (oğuzların) öz ünsiyyət vasitəsi əsasında yaratdığı ictimai faktıdır. Müasir Azərbaycan dilində və yazılı abidələrimizin dilində ilk orta əsrlərin və orta əsrlərin oğuzcası daha aydın görünür. Bu dövrlər, xüsusilə eramızın V-VII əsrləri azərbaycanlıların etnolinqvistik və tarixi-sosial əlamətlərinin ümumiləşərək yenidən qurulduğu dövrüdür. Bu dövrdə Azərbaycanın yerli oğuzları ilə Orta Asiyadan gələn oğuzların iqtisadi, mədəni, siyasi təmasları azərbaycanlıların yenidən təşkilinə müəyyən təsir göstərir. Bu qarşılıqlı əlaqə XI-XII əsrlərə qədər davam etmişdir. Monqol işğalından sonra Orta Asiya dilləri ilə əlaqə yenidən davam etmiş və sırf ədəbi dillər səviyyəsində müəyyən zaman müddətində fəaliyyət göstərmiş, müvəqqəti mənimsəmələr baş vermişdir. Bu mənimsəmələr çoxdan müəyyənləşmiş xalq dilləri ilə rastlaşmış və özgə ədəbi dildə möhkəmlənə bilməmişdir. Məsələ burasındadır ki, şərq və qərb oğuzları arasında ən çox siyasi məzmununda olan bu koordinasiya bizə məlum olan bütün dövrlərdə baş vermişdir: skiflər, hunlar, türkötlər, sabirlər, nəhayət, qaraxanilər və səlcuqilər zamanında türk dövlətləri arasında əlaqələr canlı ünsiyyət şəklində bərpa olunmuş və oğuz dilləri arasındakı yaxınlıq təkrar-təkrar təzələnməmişdir. Deməli, iltisəqi quruluşun möhkəmliyi tarixi-siyasi amillərlə – ekstralingvistik şəraitlə daha da gücləndirilmişdir. Beləliklə, anlaşma faktoru ilə siyasi hegemonluq hələ ilk orta əsrlərdə Orta Asiya və Zaqafqaziya arealları üçün ümumi “türki” ədəbi dilinin fəaliyyət göstərməsinə səbəb olmuş

və şərait yaratmışdır (görünür, həmin dövrlərdə Azərbaycanda türk ədəbi dilinin tarixi mənbələrdə xatırladılmasının bir səbəbi də odur ki, “türki” adlandığı üçün bu dili Türküstan adlandırılan Orta Asiya ilə bağlayıblar).

İlk Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində müşahidə olunan paralelliklər də bu ümumi “türki” ədəbi dilinin təsiridir. Yəni orta əsrlərdə ilk orta əsrlərin məhsulu olan həmin “türki” ədəbi dilinin norması spesifik şəkildə qorunub saxlanırdı: hər xalq ona müəyyən dərəcədə öz əlavələrini gətirirdi (xüsusən leksik səciyyəli); ən çox da orfoqrafik və deməli, fonetik ümumilik saxlanır, hətta orfoqrafik ümumilik latın əlifbasına keçincə davam edirdi (ərəb qrafikalı ortoqrafiya çox mühafizəkar olmuşdur). Təşəkkül dövrü yazılı abidələrimizdə özünü göstərən *bən – mən, taş – daş, kibi – kimi, yuca – uca, qanı – xanı – hanı* və s. kimi fonetik paralellizmlər, *-ası, -isər* gələcək zaman şəkilçiləri, *-avuz, -alım* əmr – şəxs şəkilçiləri və s. kimi morfolozimlər, *sunmaq, ilətmək, əsrük, tilbə* və s. qəbilindən arxaikləşmiş leksik vahidlər Azərbaycan ədəbi dilinə məhz ümumi “türki” fondundan gəlirdi. Türkoloji ədəbiyyatda, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində bu faktların yalnız bəziləri oğuz dilinə aid edilir. Lakin əslində, etimoloji cəhətdən bunların hamısı oğuz etnik mənbəyindən gəlir. Bunlar ilk orta əsrlərdə formalaşan türk xalqlarının (özbəklərin babaları, uyğurlar, türkmənlər, qırğızlar və s.) dillərində spesifikləşir. Eyni zamanda, ögey-doğmalığ olmasın deyə bu “spesifik” dillərin hər birindən faktlar götürülüb “türki”də ümumiləşdirilir. Artıq orta əsrlərdə stabil və mərkəzləşmiş türkdilli dövlətlərin yaranması ilə ümumi “türki”dən xüsusi türk dillərinin ədəbi normalarına can atılır: hər türkdilli xalq (dövlət) ədəbi norma üçün öz yerli xalq dilini əsas tutur. Maraqlıdır ki, məsələn, İ.Həsənoğlunun dilində ümumi «türki» ədəbi dilinin heç bir əlaməti yoxdur: xalis Azərbaycan dili bazasında yaranıb. İ.Nəsimidə bir sıra Orta Asiya cizgiləri hiss olunur (xüsusilə hal və zaman şəkilçiləri); bu, Teymurilər dövrünün siyasi, mədəni xətt-hərəkəti ilə şərtlənir. M.Füzuli kimi tipik milli şairdə də qalıq şəklində onun cüzi əlamətləri var (xəbərlik, hal, şəxs, şəkil əlamətlərində). Artıq sabitləşmə dövründən (XVII əsr) yerli dil faktları ədəbi normada bütövlük təşkil edir. Bu vaxtdan ədəbi dildə “mən” şəkli sabitləşir; halbuki *b* məxrəci “boyun” sözündə qalır (başqa türk dillərində “moyun” şəkli var. Həmin variant bizdə “muncuq” sözündə yaşayır). Yaxud əvvəllər *t* ilə deyilən sözlərin (*taş*) sonra *d* ilə və əksinə (*dutmaq* əvəzinə *tutmaq*) deyilməsi qanuniləşir. Deməli, bunlar, sadəcə, məxrəc inkişafı deyil (çünki eyni vaxtda həm *b*, həm *m* (*boyun, mən*), həm *d*, həm də *t* (*daş, tut*) yaşayır), yerli xalq dilində çoxdan sabitləşmiş tələffüzün ədəbi dildən qohum «özlərininkini» sıxışdırmasıdır. Məlumdur ki, I şəxsin cəm şəkilçisi kimi *-q, -k* təşəkkül dövründə çox seyrəkdir, əmr şəklində isə ümumiyyətlə təsadüf

olunmur [Mirzəzadə, 1962:225-235; Rəhimov, 1965:58; Xəlilov, 1979:44]. Halbuki o, sabitləşmə dövründən nəinki işləkdir, həm də mütləqdir:

Qol-boyun *oturaq*, *sürtək üz-üzə*,
Baxaq bir-birimizə göz *süzə-süzə*,
Gah-gah qucaqlaşb *köyüs-köyüsə*,
Görək ləbdən ləzzət ikimiz belə (M.P.Vaqif).

Bu şəkilçi Orxon-Yenisey abidələrində və Kaşğari “Divanı”nda qeydə alınmışsa, deməli, bu, bilavasitə ilk orta əsrlərdəki Azərbaycan xalq dilində (daha doğrusu, Azərbaycan oğuzcasında) işlənmişdir. Yoxsa təşəkkül dövrü yazılı abidələrimizin dilində (başqa türkcələrdə də Azərbaycan dilinin təsiri olmalıdır) leksik vahidlərdən (şəkilçinin sözdən inkişafı) birdən-birə belə kamil, çevik şəkilçi formalaşa bilməzdi. Eyni sözləri *-acaq* gələcək zaman şəkilçisi haqqında da təkrar etmək olar. Təşəkkül dövrü abidələrində *-isər*, *-ası* ilə müqayisədə bu şəkilçi də az qeydə alınır [H.Mirzəzadə, 1962:33; M.Rəhimov, 1965:29]. Ümumi «türki» ədəbi dili ənənələrini əsas tutan Azərbaycan ədəbi dilində həmin faktın, az da olsa, işlənməsi xalqın öz yerli dilinə laqeyd qalmamasının, fürsət tapan kimi öz dilini “türki”yə əlavə etmək cəhdinin nəticəsidir. Təsadüfi deyil ki, bu şəkilçi klassik – kitab üslubuna nisbətən danışiq – folklor üslubunda çoxdur. Ümumiləşdirmə üçün bu statistika çox şey deyir, məsələn, “Şühədanamə”də *-isər* 1 dəfə, *-acaq* 130 dəfə işlənmişdir, halbuki İ.Nəsimidə *-acaq* 1 dəfə, *-isər* və *-ası* 17 dəfə müşahidə olunur [Xəlilov, 1979:43-44].

Ədəbi dilimizin təşəkkül dövründə başqa morfoloji əlamətlər də beləcə səciyyələnir. Həm də bu vəziyyət lüğət tərkibində də müşahidə olunur: XVII əsrdən ədəbi dilimizin yüzlərlə türkmənşəli sözləri arxaikləşir. Düzdür, bu arxaizmlərin bir qismi ərəb-fars sözləri ilə sıxışdırılmışdır: *sayru – xəstə, damu – cəhənnəm, tanıq – şahid* və s. qəbilindən. Lakin başqa qismində isə türkmənşəli sözün türkmənşəli sözlə əvəz olunduğunu görürük: *sunmaq – vermək, varmaq – getmək, ayıtmaq – demək, ilətmək – yetirmək* və s. qəbilindən. Hər iki halda kütləvi şəkildə türkmənşəli söz qısa zaman müddətində işləklidən düşür. Bu, dilin tarixi üçün qeyri-adi, yəni anormal hadisədir. Deməli, Azərbaycan dilinin son təşəkkül dövründən (XIII-XVI əsrlər) sabitləşmə dövrünə (milli dövrə) keçiddə (XVII əsrdən) ədəbi dilin lüğət tərkibi Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu əsasında normalaşır; həmin əsas lüğət fondu da milli qrammatik quruluşla yanaşı, ilk orta əsrlərdə, xalq dilinin ilk təşəkkül vaxtlarında müəyyən olmuşdu. Artıq XVII əsrdən ədəbi dil başqa yarusları ilə birlikdə lüğəti ilə də həmin milli diferensiasiya relsinə düşür. Həmin kütləvi

şəkillə baş verən fonetik, morfoloji və leksik arxaikləşmələrin təxminən hamısı başqa oğuz dillərinə, onların canlı xalq ünsiyyətinə mənsub faktlardır. Məsələn, *-qa* yönülük, *-dın* çıxışlıq şəkilçiləri, *çəri*, *ayıtmaq*, *bilan* (ilə), *uruq*, *siqir*, *su* (əsgər) kimi leksik vahidlər özbək; *-yü* təsirlik halı, *-z* I şəxs cəm şəkilçiləri, *sunmaq*, *ulaşmaq*, *ilətmək*, *yeg* kimi sözlər türk xalq dillərinə mənsub olmuşdur ki, bu gün də onlar həm ədəbi, həm də danışiq dillərində işlənir. Azərbaycan ədəbi dilinin demokratik əsasla xalqın canlı danışığı üzrə müəyyənləşməsi dövrü (XVII əsr) eyni zamanda Azərbaycan milli dilinin başlanğıcıdır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Dəmirçizadə, Ə. (1968). 50 söz. – Bakı: Gənclik, – 103 s.
2. Hüseynov, M. (1973). Uzaq daş dövrü. – Bakı: Gənclik. – 72 s.
3. Xəlilov, Ş. (1979). Orta əsr Azərbaycan dilində qəti gələcək zamanın *-acaq*, *-əcək* əlaməti haqqında // “ADU-nun “Elmi əsərlər”i (Dil və ədəbiyyat seriyası). № 3. – Bakı: ADU nəşriyyatı. – s.42-50.
4. Mirzəzadə, H. (1962). Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. – Bakı: Azərtədrisnəşr. – 372 s.
5. Rəhimov, M. (1965). Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. – 268 s.
6. Бартольд, В. (1963). Сочинения. Т. I. – Москва: Издательство восточной литературы. – 763 с.
7. Баскаков, Н. (1960). Тюркские языки. – Москва: Изд-во восточной литературы. – 242 с.
8. Дьяконов, И. (1967). Языки древней Передней Азии. – Москва: Изд-во восточной литературы. – 277 с.
9. Кошгарий, М. (1960). Девонү лүғатит-түрк. Т. I. – Ташкент: Фан. – 532 с.
10. Мамедов, Т. (1977). Албания и Атропатена. – Баку: Элм. – 256 с.
11. Манжигеев, И. (1978). Бурятские шаманистические и дешаманистические термины. – Москва: Наука. – 312 с.
12. Плетнева, С. (1976). Хазары. – Москва: Наука. – 248 с.
13. Стеблева, И. (1972). Поэтическая структура «Огуз-наме». // «Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник – 1969». – Москва: Наука. – с. 112-136.
14. Тагирзаде, А. (1983). Древнетюркский лексико-грамматический пласт в диалектах и говорах азербайджанского языка. – Баку: АҚД. – 161 с.

Məqalə tarixçəsi

Daxilolub 03.02.2026

Qəbul edilib 14.02.2026

Nəşrə tövsiyə edib Könül Səmədova

filologiya elmləri doktoru, professor